
LITERATURA IN ODPOR, ODPOR V LITERATURI¹

Raziskovalni projekt *Literatura in odpor, odpor v literaturi* je bil posvečen raziskovanju slovenske in nemške literature, pismenstva in publicistike iz časa NOB na primeru Koroške ter analizi zadevne tematike v pojavnem literarnem in publicističnem diskurzu v Sloveniji in Avstriji. V središču pozornosti so bili tisti predeli avstrijske in slovenske Koroške, kjer se je v letih 1941–1945 razvil organiziran odpor proti nacizmu, pri čemer avtorja glede odporniške tematike razlikujeta tri oz. štiri perspektive: regionalno nemško, koroško slovensko, slovensko in avstrijsko. V slovenski in koroški slovenski literaturi je tematika odpora vsaj do osamosvojitve Slovenije stalno prisotna, od 70. let dalje jo sprejema tudi nemška avstrijska literatura, kjer je bila tematika dolgo vezana predvsem na avstrijsko literaturo eksilantov, koroška literatura pa jo je praviloma zamolčala in prepuščala publicistiki.

Sence zgodovine

Glede slovenskih in nemških neliterarnih primarnih virov iz vojnega časa obstaja opazna razlika tako glede kvantitete, kakor tudi kvalitete, saj na nemški strani nikoli ni prišlo do načrtnega zbiranja zadevnega gradiva.² Zato temelji pojovni diskurz v medijih, ki jih kontrolira koroški Heimatdienst, v glavnem na selektivni uporabi slovenskih publikacij, kolikor jih je moč koristiti za umetno ohranjanje bramborske ideologije, ki se opira na obmejne boje v letih 1918/19 in na koroški plebiscit leta 1920. V doslednem nasprotju z dognanji avstrijske sodobne zgodovine, ki partizanski boj na Koroškem od začetka priznava kot bistven del protinacističnega odpora v Avstriji, skušajo dokazati, da je bil partizanski boj prenesen na koroška tla edino zaradi teritorialnih poželenj Jugoslavije in da ta boj ni našel skoraj nobene opore pri domačem prebivalstvu. Takšno stališče je najti tudi v katalogu razstave Koroškega deželnega arhiva za koroške šole, češ da je bil primarni cilj vodilnih funkcionarjev

¹ Pri projektu (2002–2004) so sodelovali Andrej Leben (Celovec), Erwin Köstler (Dunaj) in vodja projekta Janez Strutz z Inštituta za občo in primerjalno književnost Univerze v Celovcu. Projektno delo je omogočil Jubilejni sklad Avstrijske nacionalne banke, finančno pa sta ga podprla tudi Banka Slovenije in mesto Dunaj (*Hochschuljubiläumsstiftung*).

² Glede dokumentov velja ugotovitev vojaškega zgodovinarja Josefa Rauscha iz 70. let, da vojaških dnevnikov, poročil in podobnih primarnih virov iz območja Koroške »očitno ni več« (Rausch 1979: 105).

slovenskih partizanov priključitev Koroške h komunistični Jugoslaviji, medtem ko so se druge, med seboj skoraj nepovezane odporiške skupine na Koroškem borile za obnovo demokratične Avstrije (Wadl in Ogris 2003: 7).

Ne glede na to je treba partizansko gibanje na Koroškem ovrednotiti v sklopu jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja, čeprav je bila prvenstvena motivacija za odpor boj proti nacionalsocialistični strahovladi. Prav tako je treba videti, da je tudi partizanska oz. slovenska stran instrumentarizirala Majstrov in Malgajev boj za severno mejo ter »krivični« plebiscit iz leta 1920, ko je govor o partizanskem odporu kot »plebiscitu krvi«, tako da je medsebojna povezava med mejnimi boji, plebiscitom, dobo nacizma in partizanskim odporom več kot očitna.³

Slovenska literatura iz časa NOB (1941–1945)

Pojem literatura sva tako široko zarisala, da zbrano gradivo obsega tudi spomine, kronike, dnevniške zapise, pisma, poročila in zapisnike. Kulturno in politično ozadje in navezanost posamičnih besedil na kolektivni (socialni, gospodarski, ideološki) kontekst sta od vsega začetka narekovala meddisciplinaren pristop. Zato so bili raziskani tudi pogoji literarnega ustvarjanja in distribucije literature med vojno, ne samo med partizani in na terenu, temveč tudi med prisilnimi mobiliziranci, deportiranci, zaporniki in taborišniki. Iz raznih pričevanj je razvidno, katero slovensko literaturo, katere časopise in revije so koroški Slovenci brali pred in po prepovedi slovenskih knjig aprila leta 1941. Poleg leposlovja so nekatere knjižnice delavskih izobraževalnih društev razpolagale tudi s političnimi knjigami in v Jugoslaviji prepovedano komunistično literaturo.

Ob dokaj razviti bralni kulturi je bil razvoj avtohtonega literarnega ustvarjanja na Koroškem močno zavrt. Med vojnama sta izšli le dve samozaloženi pesniški zbirki Milke Hartmanove, najbolj obetavna literarna talenta, Hani Weiss (1917–1943) in Maks Sorgo (1918–1944), sta padla v nemški vojski. Zaradi ponemčevalnega izobraževalnega sistema je bilo med partizani le malo literarno večjih domačinov in toliko bolj je bila pomembna vloga partizanskega tiska pri opisumenjevanju ljudi. OF je bodrila svoje člane in pristaše, naj pišejo za partizanski tisk, ki se je naslanjal na jezikovno prakso tedanje publicistike v Sloveniji, z redukcijo pri opisovanju dogodkov in doživetij pa se prav ti prispevki razlikujejo od šablonskega jezika političnega in vojaškega vodstva odpora, ki ga zaznamujejo vplivi ruskega, srbohrvaškega in nemškega jezika (Smolej 1971: 63–64). Pisci so večinoma pripadali podeželskemu proletariatu in kmečkemu sloju.

Večino literarnih besedil, ki so nastala med partizani na Koroškem, so napisali avtorji iz Slovenije in Primorske. Najpomembnejši med njimi, Jeseničan Miha Klinar (1922–1983), se je jeseni in pozimi leta 1944 boril v t. i. Ziljski četi. Snoval je edino literarno glasilo na Koroškem *Mlada rast* (Stanonik 1993: 212) in napisal več desetih pesmi s koroško motiviko, iz katerih je skromen izbor izšel šele po vojni (*Mrtvi*

³ Glede na opisano tematiko prim. izčrpen članek *Von den primären Quellen zum publizistischen Diskurs über den bewaffneten Widerstand der Partisanen in Kärnten*, ki sta ga Andrej Leben in Erwin Köstler napisala za dunajsko revijo *Zeitgeschichte* (objava v letu 2005).

bataljon, 1945), tako da niso dobile svojega mesta v kanonu slovenskega odporiškega pesništva.

Domači koroški avtorji kakor tudi večina avtorjev iz Mežiške doline za časa vojne niso imeli skoraj nobene javnosti. Tako ne začudi, da v prvi antologiji partizanskih pesmi, Klopčičevi zbirki *Pesmi naših borcev* (1944), ni nobenega avtorja iz avstrijske Koroške in le malo avtorjev iz slovenske Koroške. So pa tudi primeri na letakih razširjenih pesmi, ki pričajo o propagandistični funkciji domačega pesništva (Paternu 1987: 207, 269 in Paternu 1996: 244). Najbolj razširjena in morda edini primer kolektivnega pesnjenja na Koroškem je *Šmarješka pesem* iz leta 1944, ki je bila natisnjena v bataljonskem žepnem listu in so jo peli tudi na mitingih (Smolej 1971: 134–135 in Cegnar 1983: 90–93).⁴

Dobršen del domačega uporniškega in odporniškega pesništva so prispevale ženske v zaporih in koncentracijskih taboriščih: Milka Hartman, kmetica Katarina Miklav, kmečka hči Helena Igerc, aktivistka OF Ana Zablatnik, partizanka Helena Kuhar idr. Kot rečeno, te pesmi niso dosegle širše javnosti, so pa bile po vojni prej ali slej večinoma objavljene. Podobno velja za pesništvo deportirancev, npr. Janka Ogrisa iz Bilčovsa, ki je v nekaterih pesmih pozival tudi k upor. Posebna zanimivost sta dve obsežni dokumentarni pesnitvi učitelja Leopolda Hladnika iz Šentvida pri Ljubljani, ki je bil interniran v zbirnem taborišču v Beljaku in mdr. opisal stike koroških slovenskih družin s partizani. Tem pesmim motivno blizu so pesmi prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko, pri čemer sodi Janez Pernat iz Bistrice nad Pliberkom med najplodovitejše in najpomembnejše tovrstne avtorje (Stanonik 1999: 101–106). Že leta 1941 je govoril o begu Hitlerja iz Rusije, tematiziral je pregon svojih rojakov, v novembru leta 1942 pa je namigoval tudi na (partizanski) odpor na Peci. Dolgo neupoštevana *Rumena balada* (1943) Mihe Klinarja je v Sloveniji postala pozen simbol za usodo vseh prisilno mobiliziranih Slovencev (Žnidarič 2001: 522–541).

V primerjavi s pesništvom je delež med vojno nastale proze in dramatike s Koroškega skromen in naj bo le nakazan z imeni Prežihov Voranc, Jaka Špicar, Franc Ksaver Meško in Kristo Srienc. V tovrstnih tekstih avtorji niso segali v aktualno vojno dogajanje, obdelava spominskega gradiva, zgodovinskih in folklorističnih motivov pa vendar priča o širše pojmovani odpornosti slovenskega življa na Koroškem.

Literarno navdahnjeni prispevki, med njimi portreti borcev in reportaže, ki jih je objavil periodični partizanski tisk (*Branica* 1984 in *Cefarin* 1952), ne kažejo večje fabulativne svobode in umetniških ambicij. Avtor najbrž prvega članka o boju partizanov na Koroškem, *Naprej v borbo!* (1942), je bil Mitja Ribičič – Ciril, ki je opisal pohod t. i. Kranjčevega bataljona čez Karavanke in Koroško na Pohorje. Večina piscev takih reportaž povezuje »zgubljeni« plebiscit s partizanskim bojem in sega po

⁴ Neprecenljiv pomen petja naj bo tu vsaj omenjen. Koroške partizanske tiskarne so (po)natiskovale nekaj pesmaric v nakladah do 1500 izvodov. Peli so v glavnem iste pesmi kot v drugih slovenskih predelih, mednarodne odporiške in delavske pesmi, nove partizanske in domoljubne narodne, in sicer celo v koncentracijskem taborišču v Dachauu, kjer je slovenski zbor vodil Foltej Hartman (Stanonik 1978: 626–627).

motivih in simbolikah knežjega kamna, Gosposvetskega polja, samostana v Osojah, Koroške kot »zibelke slovenstva«, Miklove Zale, Karavank in posameznih gora, Roža, Podjune in Zilje, rek Drave in Zilje in naravnih lepot dežele. Zelo pogost je motiv kralja Matjaža in Matjaževe – Titove partizanske – vojske. Ta mitsko-emocionalno utemeljen odnos do Koroške navezuje na slovenske narodotvorne težnje v drugi polovici 19. stoletja in so ga krepili tudi Slovenci s koroškimi koreninami, najbolj Fran Eller, ki v svojih *Koroških pesmih* (1947) tematizira tudi slovenski partizanski odpor. Značilno je, da so predvsem nekoroški pesniki tematizirali Koroško (ob njej tudi Primorsko) v teritorialnem smislu, ne da bi se Koroški bliže posvetili. Tu je vidna razlika, kajti pri Klinarju, Hartmanovi, Milki Ramšak in Blažu Mavrelu prevladujejo lokalno slovensko domoljublje, slovanska vzajemnost in uporniška misel kot taka.

Nemška literatura iz časa vojne in zgodnjih povojnih let

V povojni Avstriji ni bilo političnega naloga za obdelavo oboroženega odpora na Koroškem, zato tudi nihče ni sistematično zbiral in analiziral ne vojaških ne zasebnih ne literarnih dokumentov, kot se je to zgodilo na slovenski strani. Treba pa je opozoriti tudi na informacijsko politiko nacističnih oblasti, ki so obstoj avtohtonega partizanstva na Koroškem po možnosti zamolčale in na boj proti »bandam« na Kranjskem opominjale v smislu obnovljenega Abwehrkampf. Kako močno je ta nemška propaganda zaznamovala kolektivno zavest na Koroškem, je razvidno iz povojne publicistike, ki v veliki meri še naprej goji njeno argumenatcijo in retoriko. Glede literarne produkcije je vsekakor zanimiv podatek, da naj bi šef gestapa Erwin Rösener dal Josefu Friedrichu Perkonigu nalog, da napiše protipartizanski roman, v kar je Perkonig sicer privolil, vendar ga nikoli ni napisal (Družkovič 1980: 103). Tudi konkretno za oboroženi odpor napisanih nemških besedil je izjemno malo. Tu je moč opozoriti le na tri pesmi gornještajerskih partizanov, ki so nastale julija 1944 na melodije Varšavjanke, Marseljeze in pesmi Andreasa Hoferja (Muchitsch 1966: 65–67) in so s partizanskim bojem na Koroškem povezane le toliko, kolikor so obstajale vezi med OF in Österreichische Freiheitsfront. Največ literature, nastale med vojno in objavljene po vojni, se nanaša na razmere v Jugoslaviji, predvsem teksti avstrijskih in nemških avtorjev v jugoslovanskem eksilu (gl. partizansko dramo Franza Theodora Csokorja *Der verlorene Sohn* iz leta 1943, prvič uprizorjena 1947 v dunajskem Burgtheatru).⁵ Nekaj nemških pesmi Zagrebčanke židovskega izvora Ine Jun je bilo s posredovanjem Csokorja objavljenih v tisku avstrijskih eksilantov v Švici in ZDA že med vojno (Jun-Broda 1977: 530). Deloma že med vojno so nastali spomini avstrijske igralka in avtorice Tille Durieux, ki je sodelovala s partizani v Zagrebu (*Eine Tür steht offen*, 1954); njena igra *Zagreb 1945* je bila prvič krstno uprizorjena v Luzernu leta 1946. Zаметke slovenskega partizanskega boja je najti v pesniškem ciklu *Die Grünen Kader* (nastal 1943–1945 v angleškem eksilu, objavljen leta 1946) Theodorja Kramerja, ki se mdr. nanaša na »Windische«, nemara koroške partizane. To in podatek, da je avstrijski komunist Bruno Frei v mehiškem eksilu napisal niz prizorov z naslovom *Partisanen in Kärnten*, ki naj bi

⁵ Glede tematike NOB v avstrijski in nemški eksilni literaturi prim. Konstantinović 1957 in Bekić 1984.

bili že leta 1943 predstavljeni v Londonu in Manchesteru (Weiskopf 1981: 257), kaže na prisotnost koroške tematike v tisku avstrijskih eksilantov.

Po vojni (tj. od leta 1946 naprej) je Alexander Sacher-Masoch soizdajal revijo *Österreichisches Tagebuch*, ki je bila mdr. forum avstrijskih avtorjev iz jugoslovanskega eksila, tako da je bila jugoslovanska tematika v njej močno prisotna. Z večino teh avtorjev (Franz Theodor Csokor, Ina Jun-Broda, Piero Rismondo, Wilhelm Anton Oerley), ki so bili bolj ali manj v stiku s partizani, je Sacher-Masoch občeval že v dalmatinskem eksilu. V njegovih prispevkih sta NOB in povojni razvoj Jugoslavije poudarjena kot model žive demokracije. V tej reviji se poleg literarnih besedil najdejo tudi teksti o kulturnem delovanju pri partizanih. Samostojno je Csokor objavil svoje poročilo *Als Zivilist im Balkankrieg* (1947), kjer opiše eksil in odpor na Korčuli. Deloma iste dogodke opiše Sacher-Masoch v svojem romanu *Die Ölgärten brennen* (1956). V obeh knjigah, ki se začenjata z bombardiranjem Beograda, je poudarjena etična upravičenost in socialna dimenzija partizanskega odpora. Pesmi Ine Jun-Brode, ki jih je pisala v partizanih, so izšle 1950 pod naslovom *Der Dichter in der Barbarei*. Osebnе dileme in motive priključitve odporu opišeta W. A. Oerley v pripovedi *Die Amnestie* (1948) in Berlinčanka Dinah Nelken v romanu *Spring über deinen Schatten, spring!* (1954; 1955 pod naslovom *Geständnis einer Leidenschaft*), ki je izšel v Nemški demokratični republiki. Martha Florian je v romanu *Die dunklen Jahre* (1948) opisala svoje življenje v okupiranem Beogradu. Piero Rismondo je kot jugoslovanski državljani do leta 1952 živel v Jugoslaviji. Tilla Durieux, ki je leta 1945 prevzela jugoslovansko državljanstvo, se je vrnila šele leta 1955.

Drugo pot je ubral Milo Dor, ki je prišel leta 1943 zaradi sodelovanja v komunistični odporniški skupini v Beogradu kot prisilni delavec na Dunaj. V romanu *Tote auf Urlaub* (1952) obravnava izdajstvo komunistične partije nad tistimi člani, ki se niso strinjali s Stalinom. Kočljivo stališče komunističnega intelektualca po stalinističnem »čiščenju« v Sovjetski zvezi opiše tudi Manès Sperber v romanu *Die verlorene Bucht* (1955), v katerem stoji Jugoslavija za zadnji up nekdanjega poklicnega revolucionarja, ki se ne more odreči ideji pravega socializma.

Razen v literaturi eksilantov pa je NOB v avstrijski in nemški književnosti zgodnjih povojnih let prav skromno zastopan. Bolj tipiziran je prikaz partizanov v surrealni pripovedi *Die Fahnenflucht* (1958) dunajskega avtorja in člana NSDAP Ernsta Vasovca, ki je bil med vojno kot učitelj nemščine premeščen v Spodnjo Polskavo blizu Pragerskega. Težko preverljiv je podatek, da je bil Hans Lebert, ki se je med vojno umaknil na odročen dom na Golici (Korici), v stiku s tamkajšnjimi partizani, dopušča pa domnevo, da je ravno tam literarno prizorišče njegovega romana *Die Wolfshaut* (1960), ki obravnava kolektivno spodrivanje nekega vojnega zločina v zadnjih dnevih vojne. Partizansko tematiko najdemo v dokaj uspešnem trivialnem romanu *Feuer am Farran Firn* (1953; 1961 pod naslovom *Zu lieben und zu sterben*) tirolskega pisatelja Heinricha Emila Klieria, ki je bil v zadnji dveh letih vojne kot nemški vojak v Jugoslaviji. Znan je tudi Käutnerjev film *Die letzte Brücke* (1954), po katerem je avstrijski avtor scenarija Norbert Kunze napisal istoimenski roman (1954). Odnosa med nemškim in srbskim prebivalstvom sta se lotila donavska Švaba Johannes Weidenheim v romanu *Treffpunkt jenseits der Schuld* (1956) in Franz Bahl v romanu *Patrouillen der Nacht* (1960).

Koroška literatura, ki je po vojni rasla ob bujni revanšistični publicistiki, pa je partizanski odpor v bistvu prešla. Medtem ko je publicistika v nadaljevanjih kot npr. *Die blutige Grenze* (*Kleine Zeitung*, 1953) uveljavila tradicijo krutega obrekovanja partizanov kot krvoločnih morilcev,⁶ se je dobršen del koroške literature, kolikor ni bila domoljubna lirika, umaknil v brezčasni, notranji svet ali v historični žanr. Še razmeroma aktualno stališče glede krivde zaradi pregona koroških Slovencev izreka Josef Friedrich Perkonig v spisu *Der Kärntner Slowene* (1947), kjer govori o »peklenu nesmiselnega pregnanstva«. Če je partizanski odpor sploh tematiziran, je v glavnem obravnavan z vidika osebnih in etičnih dilem partizanskega nasilja, ki utegne priza-deti tudi civiliste, predvsem pa dogajanje ni situirano na Koroškem, ampak v Jugoslaviji ali Italiji – prim. Lorenz Mack: *Die Brücke* (1958), Josef Hopfgartner: *Das Haus der Partisanen* (1973, pripoved je sicer nastala že v zgodnjih 60. letih).⁷ Izjema je koroški lirik Michael Guttenbrunner, prisilni nemški vojak v Grčiji in Jugoslaviji, ki je v letih 1950 in 1951 sodeloval v časopisu OF *Die Einheit*. Tu je novo Jugoslavijo povzdignil v antifašistični zgled povojni Avstriji in z dokumentarnim besedilom »*Spitzbauer*« 17. Oktober 1944 tudi napisal enega redkih tekstov v nemški literaturi, ki obravnava vojni dogodek na Koroškem. Tudi na drugih mestih svojega pisateljskega dela je Guttenbrunner dajal priznanje partizanskemu odporu.

Tematizacija partizanskega odpora od 70. let dalje

V 60. letih se je v Avstriji spremenilo družbeno ozračje, o čemer priča institucionaliziranje centra Dokumentationsstelle des österreichischen Widerstands (1963) in uvedba sodobne zgodovine (*Zeitgeschichte*) kot študijskega predmeta na Univerzi na Dunaju (1966). Zgodovinarji so od začetka 70. let naprej ovrednotili pomen tudi slovenskega partizanskega boja znotraj avstrijskega odpora (Weinzierl 1972, Haas in Stuhlpfarrer 1977). Takrat se začne tematizacija tudi v medijih, kinu in televizijskih filmih, pri čemer nadaljevanka *Das Dorf an der Grenze* (1979, 1983) Thomasa Plucha ni le produkcija v sklopu medialnega preseganja preteklosti, ampak tudi konkretna reakcija na politično situacijo na Koroškem. Avstrijsko solidarnostno gibanje za pravice koroških Slovencev, ki se je formiralo v zvezi s sporom o dvojezičnih krajevnih napisih leta 1972, je sploh bilo ključnega pomena pri tematiziranju koroškega odpora v literarni javnosti. To pa prav v času, ko se je uveljavljala t. i. proti-domovinska literatura (*Anti-Heimatliteratur*), ki je želela opisati socialno resničnost v Avstriji, in ko se je pojavilo novo kritično narečno pesništvo (Bernhard C. Bünker idr.). Izšlo je več antologij s teksti Petra Roseia, Haralda Irnbergerja, Reinharda Sellnerja, Petra Turrinija, Petra Paula Wiplingerja, Dela Vedernjaka, Antonia Fiana, Marie Thérèse Kerschbaumer, Joe Bergerja, Gustava Ernsta, Elfriede Jelinek, Wernerja Koflerja, Camilla Schäferja, Christiana Wallernja idr., ki so tematizirali antifašistični odpor na Koroškem. Forum tega literarnega diskurza je bila predvsem revija *mladje*. Nemško koroška revija *Fettfleck*, ki se ga je tudi udeležila,

⁶ Ta tradicija do danes ni zamrla: gl. psevdodokumentaciji *Titostern über Kärnten* (1984) Ingomarja Pusta in *Im Schlachthaus Europas* (*Kronen Zeitung*, 2003) Andreasa Mölzerja.

⁷ Pozna pripoved *Die Kosakennovelle* (1986) Lorenza Macka, ki tematizira usodo na Koroško pobeglih in od Angležev predanih kolaborantov, obravnava življenje nekega Kozaka, ki je preživel vojno in ostal kot hlapec na zgorjem Koroškem.

je mdr. leta 1980 objavila dva odlomka iz nemškega prevoda Prušnikovih spominov *Gamsi na plazu*. V omenjenih antologijah so bila Lipuševa »dokumentarična navodila za igro« *Die Stiefel* natisnjena največkrat. V 80. letih se pojavlja tematika koroških partizanov tudi v samostojnih publikacijah, tako v literarnem protokolu Thomasa Buscha in Brigitte Windhab *Jelka. Aus dem Leben einer Kärntner Partisanin* (1984). Werner Kofler obravnava v pripovedi *Hotel Mordschein* (1989) prvič literarno tudi koncentracijsko taborišče na Ljubelju. Tematika odpora je zapustila sledove tudi v kritični avstrijski glasbeni sceni. Kot je ugotovil Harald Irnberger, je odločitev za podporo Slovencev omogočila dejavno distanciranje od avstrijske politične kulture (Irnberger 1991: 268), kar ob močni prisotnosti antifašistične tematike obenem pomeni, da je ta zgodovinski del koroške slovenske identitete konstituiral tudi identiteto »drugačne« Avstrije.

V 90. letih je omenjanje partizanskega odpora vzročno povezano z vojno v Jugoslaviji, zlasti v diskurzih in polemikah proti stališču Petra Handkeja. Izšli so pa tudi spomini etnopsihologa Paula Parina *Es ist Krieg und wir gehen hin* (1991), ki je bil kot zdravnik pri črnogorskih partizanih. Pesniška zbirka *Was schließlich doch einmal gesagt werden muß ...* (1996) koroškega pastorja Otto Bünkerja utemeljuje upravičenost partizanskega boja na Koroškem in izprašuje pojmovanje zgodovine v »domovini zvesti« koroški historiografiji.

V koroškem javnem diskurzu prevladuje stališče »domovinskih« in nemškonacionalnih organizacij vse do 90. let, ko so bile ustanovljene nekatere nemško govoreče iniciative (Mauthausen aktiv, Verein Erinnern, Memorial Kärnten/Koroška), ki sodelujejo s slovenskimi organizacijami. Tudi ugledna koroška gledališča (Studiobühne Villach, klagenfurter ensemble, Tanztheater/Plesno gledališče Ikarus, Mestno gledališče Celovec) so sprejeli koroško vojno in odporniško tematiko v svoj program. Hkrati je tematika odpora prodrla tudi v žanr esejističnih potopisov in uporabne literature, ki so prej služili predvsem afirmaciji koroške samopodobe.

Po letu 2000 je zaznati novo zanimanje zlasti gledaliških in filmskih ustvarjalcev za vojne dogodke na Koroškem in koroški partizanski odpor (prim. Werner Kofler: *Tanzcafé Treblinka* [2001], Tina Leisch: *Elf Seelen für einen Ochsen/Enajst duš za enega vola* [2003], Andrina Mračnikar: *Andri* [2002]), kar je utemeljeno v dejstvu, da je partizanski odpor na Koroškem kljub razmeroma obsežni in raznovrstni literaturi v javnosti komaj poznan. V ta okvir sodi tudi izjava Petra Handkeja na celovski univerzi, naj ljudje berejo spomine Karla Prušnika, Lipeja Kolenika in Andreja Kokota o odporu in pregonu koroških Slovencev, ter njegova napoved v tedniku *Novice* (23. 7. 2004), da se želi literarno posvetiti koroškim partizanom.

Slovenska poveljna literatura in partizanski odpor

Medvojna propagandna in kulturna dejavnost OF je močno zaznamovala kulturno in politično delo koroških Slovencev vsaj do leta 1948, ko so v Sloveniji nehali »Slovensko Koroško« imeti za sestavni del slovenskega teritorija. Takoj po vojni so organizacije OF začele dokumentirati in preučevati partizanski odpor, zbirali so spomine in pričevanja in jih začeli objavljati v časopisih in drugem tisku. Skrb za negovanje partizanske tradicije in spomina na antifašistični odpor na Koroškem je okoli

leta 1949 prevzela predvsem Zveza koroških partizanov, ob njej še Slovenska prosvetna zveza in Zveza slovenskih žena. V okoliščinah spet naraščajočega nemškega nacionalizma, hladne vojne, kominformovskega konflikta in politične cepitve koroških Slovencev v »levi« in »desni« tabor je bila ta dejavnost otežkočena. Šele ustanovitev Zveze koroških borcev leta 1967 na Ravnah oz. v Ljubljani, konflikti v koroškem manjšinskem vprašanju in skrunjenje koroških partizanskih spomenikov so pripomogli k temu, da se je spominjanje na partizanski odpor znova razmahnilo. Gledališke skupine so spet tematizirale dobo protifašističnega boja, ustanovljen je bil Koroški partizanski pevski zbor (1980), odprli so Peršmanov muzej v Podpeci (1982), začeli so s spominskimi pohodi na Arihovo peč, na Komelj, po Lepeni, oživel pa je tudi zanimanje za spominsko literaturo. Celotnega razvoja ni moč ločevati od neonacizma in pojava neonacističnih strank, od protifašističnega, mirovnega in feminističnega gibanja v Avstriji ter od spominskih let na dobo nacizma. Po razpadu Jugoslavije je (javno) zanimanje za partizanski boj in odpor na Koroškem sicer popustilo, ni pa prišlo do tako temeljnih sprememb kot v Sloveniji, kjer se partizanski odpor vse bolj postavlja v sklop Maistrove borbe za severno mejo v letih 1918/1919 in bojov slovenske teritorialne obrambe proti JLA leta 1991, kar pa doslej nima večjega vpliva na spominjanje na partizanski odpor na Koroškem.

Literarna produkcija na Koroškem se je po vojni sicer pomnožila, a predvsem po zaslugi avtorjev iz Slovenije in na Koroško pobeglih oziroma pregnanih pisateljev iz domobranskega tabora (Detela 1999: 124–131). Število domačih avtorjev je bilo ravno tako skromno kakor kakovost njihovih besedil, kar sicer ne velja za dokumentarno prozo *Morišče Dravograd* (1946) Janka Messnerja (ps. Ivan Petrov) in za Karla Prušnika, ki je svoje spomine *Gamsi na plazu* (1958) začel pisati že leta 1947 v graški kaznilnici Karlau. Izstopata tudi Milka Hartman s člankom *O borbi koroških žena za narodnostne pravice* (1947) in Blaž Singer z dramo *Naša pot* (1947), obsežnejšim dokumentarno-agitacijskim gledališkim besedilom o usodi koroških Slovencev med in po vojni.

Proza o partizanskem odporu na Koroškem temelji praviloma na osebnih doživetjih in zgodovinskih dejstvih. Zvečine so jo pisali avtorji iz Slovenije, kjer je bila glavnina del tudi objavljena. Dušan Pirjevec, sicer avtor neobjavljene partizanske drame *Ljudje v potresu* (1947/48), sodi s svojim literariziranim dokumentarnim besedilom *Boj za Dravo* (1945) med prve avtorje »koroške« spominske literature. Sem sodijo tudi spomini prisilnega mobiliziranca Mirka Kumra *Po sili vojak* (1969), spomini koroških borcev Emila Sovdata (*Tam, kjer teče bistra Zilja*, 1967), Ladislava Grata (*V metežu*, 1969) in Vinka Trinkhausa (*Komisar padlega bataljona*, 1982), ki več kot samo epizodično posegajo na Koroško. Na komaj pregledno število spominov in pričevanj bivših koroških partizanskih borcev in drugih prič časa tukaj lahko samo opozorimo.

Prvi večji poskus literarne obravnave partizanskega boja na Koroškem je danes pozabljen »kronika« iz bojov partizanov med Karavankami in Gurami *Ljudje onkraj reke* Ivana Ribiča, ki jo je objavil v letih 1946/47 *Slovenski poročevalec* in jo je avtor še močno predelal za knjižno objavo (1954). Dva druga, pomembnejša avtorja in bivša borca, ki sta tematizirala odporniško gibanje na Koroškem, sta Vlado Habjan in Rok Arih – Drago Druškovič. Habjan, ki je kmalu po vojni pisal

tudi kratko prozo s koroško tematiko, je v letih 1958 do 1963 napisal svoje glavno literarno delo *Trotamora* (1975) o partizanskem boju v Podjuni in na Svinški planini. Tudi pretežni del do konca šestdesetih let nastale proze Draga Druškoviča je posvečen Koroški (*Zibelka* 1953, *Zato* 1957 in *Pomnenje* 1970); kakor Habjanov roman se izogiba herojstvu in enodimenzionalnim prikazom ter poudarja človeške in mirovniške vrednote. Njima se pridružuje v Dobrli vasi rojena Mimi Malenšek Konič, katere roman *Sonce je obstalo* (1976, v treh knjigah) se v dobršni meri dogaja med partizani na Koroškem in osvetljuje tudi negativne strani njihovega boja, hkrati pa obravnava v Sloveniji dolgo zamolčano problematiko prisilnih mobilizirancev iz Kranjske in Koroške v nemško vojsko. Vsekakor pa koroški partizanski odpor ni našel poti v dela osrednjih slovenskih pisateljev na tematiko odpora, tako da je ostala njegova tematizacija tudi v 80. letih domena manj uveljavljenih in manj znanih pisateljev in publicistov.

Tudi na Koroškem je največ literature s partizansko tematiko nastalo v 70. letih. Posebno mesto gre priseljencu Metodu Turnšku, ki je že v petdesetih letih pisal trivialno prozo s koroško vojno tematiko, leta 1974 pa objavil roman *Med koroškimi brati*. Sicer v katoliško-večerniškem duhu napisana in tendenciozna zgodba posega mestoma v partizansko gibanje, pokaže razumevanje za oboroženi odpor, hkrati pa odklanja njegovo komunistično-revolucionarno plat in način delovanja, ki terja žrtve med civilnim prebivalstvom.

Osrednji avtor literarnega pomnjenja partizanskega odpora je bil Valentin Polanšek, tudi v liriki in radijskih igrah, predvsem pa v prozi, zlasti v romanih *Križ s križi* (1980), *Bratovska jesen I–II* (1981, 1982) in *Sla po svobodi* (1985), s katerimi je na podlagi spominov, pričevanj, resničnih dogodkov in oseb skušal ustvariti koroško epopejo partizanskega odpora vzhodno od Celovca. V delu Janka Messnerja je tematika fašizma, nacizma, vojne, vojaštva in odpora vseskozi prisotna. Ker pa mu ni uspelo pravočasno pridružiti se partizanom in je bil leta 1941 mobiliziran v nemško vojsko, ostaja pri načelni afirmaciji demokratične partizanske uporniške ideje, ne da bi se poglobljajl v odporniško problematiko. S Polanškom in Andrejem Kokotom sodi tudi med tiste avtorje, ki v priložnostnih pesmih in recitalih ohranjajo spomin za žrtve nacizma. Komaj prisotna je partizanska tematika v delu Florjana Lipuša. Samo v nekaterih esejih in polemikah iz začetka 70. let mimogrede omenja tudi partizansko tematiko, izpostavil pa jo je v non-stop drami *Škornji*, ki je dala tudi naslov v Sloveniji objavljeni knjigi z izborom Lipuševih del (*Škornji*, 1976).

Od nekdanjih partizanskih borcev iz Koroške je edino Anton Haderlap, ki je bil ob koncu vojne star petnajst let, po vojni pisal pesmi s partizansko motiviko, zlasti v drugi polovici 60. in na začetku 70. let (*Pesmi*, 1982). Tudi Miha Klinar, ki se je po vojni posvetil pripovedni prozi in v nekaterih reportažah tudi Koroški, se je v svojem poznejšem pesništvu še kdaj pa kdaj dotaknil svojih koroških partizanskih doživetij (*Na mrtvi straži*, 1973).

Mlajši pisateljski rod in partizanska tematika

Avtorska generacija, ki je rojena po letu 1950 oz. po 1960, zelo redko in zelo različno sega po tematskih prvinah partizanskega odpora. V liriki gre večinoma za

(travmatične) spominske drobce, aluzije, namige, besede, verzne ritme, ki lahko služijo zgolj kot material ali tudi ironizirajo s partizanstvom povezano patetičnost in junaštvo; tako pri Maji Haderlap, Janiju Oswaldu, Francu Merkaču, Fabjanu Hafnerju in od starejših tudi pri Gustavu Janušu. V proznih besedilih mlajših avtorjev je partizanska in sploh vojna tematika prav tako redko zastopana, najbolj še pri Janku Pörtschu, Janiju Oswaldu in v novejšem času pri Jožetu Blajsu. Tako niti ne preseneča, da je kontinuirano tematiziranje partizanskega odpora še prisotno zlasti v gledališkem ustvarjanju, v delih Janka Messnerja, v starejših delih Florjana Lipuša, v dokumentarnih kolažih Andreja Kokota in Jožeta Rovška ter Mirka Messnerja, ki že od 70. let naprej piše in obdeluje scenarije, ki tematizirajo fašizem, nacionalsocializem, antifašizem in nemški nacionalizem. V 90. letih se je s temi in podobnimi problemi spopadel tudi Zdravko Haderlap kot koreograf Plesnega gledališča Ikarus.

Pomanjkanje proznih besedil o partizanskem odporu na Koroškem po svojem nadoknadi nova produktivnost na področju pričevanj. Kar šest knjig je izšlo od leta 1995 do danes, marsikatero besedilo pa še nastaja. Z vidika recepcije in v estetskem oziru te objave dejansko nadomeščajo prozno literaturo na avstrijskem Koroškem, sovpadajo pa tudi z avantgardistično idejo, po kateri sta življenje in umetnost nedeljiva.

Literarna zgodovina in koroška partizanska tematika

Dejstvo, da glede obravnavane tematike na eni strani količinsko prevladuje spominska literatura, in da na drugi strani ni veliko literarno neoporečnih besedil iz in o partizanskem odporu, je nemara tudi pglavitni razlog za to, zakaj se slovenska in še posebej koroška slovenska literarna veda z izjemo Matjaža Kmecla (Kmecl 1976: 147–148) vse do danes ni posebej posvetila tematiki koroškega odpora in vojne tematike sploh v literaturi. Posledično so tudi prikazi v preglednih literarnih zgodovinah dokaj pomanjkljivi (*Slovenska književnost III*, 2001), v nekaterih novejših publikacijah pa sploh manjkajo (npr. Mitrovič 2001 in Kos 2002). V avstrijski literarni zgodovini doslej ta tematika sploh ni bila obravnavana, kvečjemu ob robu omenjena v kakem članku. Novejše antologije, esejistika, novi gledališki in filmski projekti ter prevodi slovenske spominske literature v nemščino pa vendar kažejo, da bosta odpor proti nacionalsocializmu in partizanska tematika v prihodnosti našla pot v literarni diskurz in v literarno zgodovino, čeprav najbrž ne toliko zaradi literarnega dosežka avtorjev, tako slovenskih kot nemških avstrijskih, temveč zaradi družbene in moralne relevance.

Literatura

Bekić, Tomislav, 1984: Југослованска тематика у делу Теодора Чокора и Александра Сахер-Масоха. *Зборник Мамице Српске за књижевност и језик* 32/2. 183–199.

Branica, Vinko (iz.), 1964: *Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*. Beograd: Vojnoistorijski institut.

Cefarin, Rudolf, 1952: Beiträge zur Geschichte des kärntnerischen Tagesschrifttums. *Carinthia I* 141. Celovec: Geschichtsverein für Kärnten. 540–609.

- Cegnar, France – Franček, 1983: Šmarješka pesem 1944. *Vestnik koroških partizanov* 17/1–2. 90–93.
- Detela, Lev 1999: Povojna slovenska zdomska književnost v Evropi. *Slovenska izseljenska književnost I*. Ljubljana: ZRC. 117–190.
- Druškovič, Drago, 1980: Begegnung. *Perkonig wie wir ihn kannten*. Klagenfurt: Heyn. 101–104.
- Haas, Hanns in Stuhlpfarrer, Karl, 1977: *Österreich und seine Slowenen*. Wien: Löcker & Wögenstein.
- Irnberger, Harald, 1991: *Freiheit von ganz nah. Reportagen aus dem Exil*. Klagenfurt, Wien – Ljubljana: Hermagoras/Mohorjeva.
- Jun-Broda, Ina, 1977: Odysseus auf Korčula. Begegnungen mit Franz Theodor Csokor in seinem jugoslawischen Exil. *Österreicher im Exil 1934–1945*. Wien: Österreichischer Bundesverlag. 530–537.
- Kmecl, Matjaž, 1976: Sodobna slovenska zamejska literatura na zamejskem Koroškem. *Ta hiša je moja pa vendar moja ni*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 137–165.
- Konstantinović, Zoran, 1957: Зоран Константиновић: Одраз наше народноослободилачке борбе у немачкој књижевности. *Живи језици* 1/1–2. 45–55.
- Kos, Janko, 2002: *Pregled slovenskega slovstva*. 14. prenovljena in dopolnjena izd., 1. natis. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Mitrović, Marija, 2001: Geschichte der slowenischen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj: Hermagoras/Mohorjeva.
- Muchitsch, Max, 1966: *Die Partisanengruppe Leoben–Donawitz*. Wien – Frankfurt – Zürich: Europaverlag.
- Paternu, Boris, 1987: *Slovensko pesništvo upora. 1941–1945. 1. knjiga, Partizanske*. Ljubljana: Mladinska knjiga, Partizanska knjiga.
- Pibernik, France, 1993: *Karel Mauser. Življenje in delo*. Koper: Ognjišče.
- Rausch, Josef, 1979: *Der Partisanenkampf in Kärnten im Zweiten Weltkrieg*. Wien: Österreichischer Bundesverlag.
- Smolej, Viktor, 1971: *Zgodovina slovenskega slovstva VII. Slovstvo v letih vojne 1941–1945*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Stanonik, Marija, 1978: Slovenska pesem v Dachau. *Borec* 30/12. 623–628.
- Stanonik, Marija, 1993: »Na tleh leže slovenstva stebri stari«. (Poezija konteksta II.) *Borec* 45/8–10.
- Stanonik, Marija, 1999: *Slovensko pesništvo pod tujimi zastavami. Pesnjenje slovenskih prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko v drugi svetovni vojni od 1941 do 1945*. (Poezija konteksta III.) Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945.
- Wadl, Wilhelm in Ogris, Alfred (izd.), 2003: *Die Partisanen in Kärnten. Kämpfer gegen den Faschismus, Kämpfer für ...?* Klagenfurt: Kärntner Landesarchiv 2003.
- Weinzierl, Erika, 1972: Der österreichische Widerstand. *Österreich. Die Zweite Republik*. Graz – Wien – Köln: Styria. 109–128.

Weiskopf, Franz Carl, 1981: *Unter fremden Himmeln. Ein Abriß der deutschen Literatur im Exil 1933–1947*. Berlin – Weimar: Aufbau.

Žnidarič, Marjan, 2001: *Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni*. Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945.